

Uppsalan evankeliumikirjan katkelma, vanhin suomenkielinen käsikirjoitus

Mikael Agricola tunnetaan suomen kirjakielen isänä, mutta hän ei ollut ainoa eikä edes ensimmäinen, joka reformaatioaikana kirjoitti tekstejä suomen kielellä. Todennäköisesti suomea oli jonkin verran kirjoitettu jo keskiajan puolella. Kristillisessä käännäys-, opetus- ja saarnatyössä oli välttämätöntä käyttää suomen kieltä ainakin suullisesti. Vuonna 1441 päätettiin Söderköpingissä järjestetyssä provinsiaalisynodissa, johon osallistui myös Turun piispa *Magnus Olai (Tavast)*, että koko Uppsalan kirkkoprovinsissa papin oli joka sunnuntai luettava seurakunnalle Isä meidän -rukous, Ave Maria, uskontunnustus ja ripittäytymisen kaava kansankielellä. Kappaleet oli toistettava aina samassa muodossa, jotta kansa olisi oppinut ne ulkoa. Näin ollen papin oli hyvä varmuuden vuoksi kirjoittaa ne muistiin itseään varten.¹

Turun hiippakuntasynodissa vuonna 1492 vahvistettiin, että päätös kansankielisten kappaleiden lukemisesta koski myös Suomea. Suomeksi kirjoittamisen tarve on syntynyt viimeistään tällöin, sillä piispa *Magnus Nicolain (Särkilahden)* määräyksestä kappaleet oli nimenomaan luettava kirjallisesta käännöksestä. Päätöksen mukaisia suomalaisia käsikirjoituksia ei kuitenkaan ole säilynyt nykypäiviin asti. Mielenkiintoisena rinnakkaistapauksena voi todeta, että vanhin säilynyt virolainen teksti, ns. *Kullamaan käsikirjoitus*, joka on laadittu 1520-luvun lopulla ennen reformaation leviämistä Viron maaseudulle, sisältää juuri Isä meidän -rukouksen, Ave Marian sekä uskontunnustuksen.²

Ensimmäiset suomenkieliset yhtenäiset tekstit ovat vasta reformaatioajalta, ja vanhimmat niistä ovat säilyneet pelkästään käsikirjoituksina. Suomen osalta reformaation etenemisen muodot ja tarkka aikataulu ovat osittain hämärän peitossa, mutta aivan ilmeisesti ensimmäiset suomenkieliset jumalanpalvelukset järjestettiin Suomen kirkoissa vuoden 1537 tienoilla.³ Tukholman seurakunnan suomenkielisiä jäseniä varten oli nimitetty suomalainen saarnaaja jo vuonna 1533.⁴ Suomenkielinen kirkkokäsikirja ja messukirja painettiin Tukholmassa vuonna 1549, siis yli kymmenen vuotta sen jälkeen, kun suomen kieli oli otettu liturgiseen käyttöön. Painettujen teosten puutteessa on apuneuvoina jumalanpalveluksissa ja kirkollisissa toimituksissa käytetty mitä ilmeisimmin käsikirjoituksia, jotka ovat vanhempia kuin painetut teokset. Näitä on tapana nimittää esiagricolalaisiksi käsikirjoituksiksi, koska ne ovat vanhempia kuin *Mikael Agricolan*

¹ Esim. Puukko 1946, 8–9; Pirinen 1988, 9–10.

² Käsikirjoitus ja sitä koskevat taustatiedot on julkaistu verkossa osoitteessa <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Vanimad/Tekstid/1524-kullamaa.htm>.

³ Esim. Pirinen 1962, 81–82.

⁴ Ensimmäisten saarnaajien henkilöllisyydestä ei ole tietoja. Varmoja dokumentteja on vasta vuodesta 1545 lähtien, jolloin papiksi tuli herra Martti. Tiivis esitys reformaation etenemisestä on esim. Knuutila 2010.

vastaavat painetut teokset. Näiden lisäksi on olemassa joukko musiikkikäsi­kirjoituksia, joille *Agricolan* tuotannossa ei ole vastineita ja joiden tarkka ajoittaminen on mahdotonta.⁵

Varmasti esiagricolalaisiksi katsottavia käsi­kirjoituksia on säilynyt kaikkiaan neljä. Näistä laajin ja monipuolisin on *Westhin koodeksina* tunnettu 144 lehteä sisältävä käsi­kirjoitus, jossa on kirkkolauluja, täydellinen kirkkokäsi­kirja, jumalanpalvelusjärjestys ja sielunhoidon opaskirja.⁶ Käsi­kirjan alkulehdelle on merkitty vuosiluku 1546, mutta suuri osa aineistosta on peräisin ajalta ennen ruotsalaisen käsi­kirjan uudistamista vuonna 1541. Huomattavasti suppeampi on Uppsalan käsi­kirjana tunnettu käsi­kirjoitus (Uppsalan yliopiston kirjaston B 28), johon sisältyy messukaava ja vaillinainen kirkkokäsi­kirja.⁷ Tässä käsi­kirjoituksessa mainitaan *Agricolan Ruouskirja*, joka painettiin vuonna 1544, joten sen täytyy ajoittaa tätä hieman nuoremmaksi. Kolmas suomenkielinen messukaava löytyy Kangasalan seurakunnan omistuksessa olleen *Missale Aboensen* loppuun lisätyiltä lehdiltä.⁸

Neljäs käsi­kirjoitus, joka on tämän artikkelin varsinainen aihe, on rakenteeltaan ja sisällöltään erilainen kuin edellä mainitut. Se ei sisällä messukaavaa eikä käsi­kirjatekstejä, vaan kokoelman jumalanpalveluksessa luettavia suomenkielisiä evankeliumi- ja epistolatekstejä sekä kaksi kollehtarukousta. Sisällön ainesten osalta lähimmän vertauskohdan tarjoavat *Agricolan* painetut teokset ja niistä erityisesti *Uusi testamentti*, *Piina* ja *Rukouskirja*, mutta rakenteeltaan vastaavaa suomenkielistä evankeliumikirjaa ei reformaation alkua ajoilta tunneta sen enempää käsi­kirjoituksena kuin painettunakaan. Ensimmäisen suomalaisen evankeliumikirjan julkaisi vasta vuonna 1575 *Paulus Juusten Messunsa* yhteydessä.⁹

Käsillä oleva artikkeli keskittyy esiagricolalaisista käsi­kirjoituksista vanhimpaan, joka tunnetaan Uppsalan evankeliumikirjan katkelmana. Artikkelin tavoitteena on selvittää evankeliumikirjan katkelman erityisluonnetta ja sen suhdetta reformaatioajan alun muihin suomenkielisiin teksteihin.

Uppsalan evankeliumikirjan katkelman löytyminen

Uppsalan evankeliumikirjan katkelmana (UEK) tunnettu käsi­kirjoitus (Uppsalan signum T 387) koostuu 12 foliokokoisesta lehdestä, joilla on suomenkielistä tekstiä molemmin puolin. Lehdet löytyivät vuonna 1921

⁵ Ajantasainen listaus vanhimista suomalaisista käsi­kirjoituksista on Codices Fennici -hankkeen tuottama Handlist 2016.

⁶ Koodeksin sisällys on julkaistu ja sitä on esitelty tarkemmin teoksessa Häkkinen (toim.) 2012.

⁷ Käsi­kirjoitusta on viimeksi tutkinut Rajamäki 2015.

⁸ Tarkemmin Häkkinen & Tuppurainen 2014.

⁹ Osasto *Euangelia ia Epistolat* teoksessa *Se Pyhä Messu Somen Kielen* (1575).

Uppsalan yliopiston kirjastosta erään vanhan kokoomasidoksen kansitäytteistä.¹⁰ Lehdissä on melkoinen määrä tuholaisten tekemiä pieniä reikiä, mutta niistä huolimatta teksti on säilynyt melkein kauttaaltaan luettavana.

Sidos, jonka kansien sisästä käsikirjoitus löytyi, on aikoinaan kuulunut valtaneuvos *Hogenskild Bielken* kirjastoon. Kun *Bielke* vuonna 1605 mestattiin Tukholmassa, hänen kirjastonsa ja käsikirjoituskokoelmansa takavarikoitiin kruunulle, ja pääosa aineistosta lahjoitettiin myöhemmin Uppsalan yliopistolle. Käsikirjoituksella ei siis alun perin ole ollut erityistä yhteyttä Uppsalaan. Myös muista kirjastoista löytyneitä, aiemmin *Bielkelle* kuuluneita teoksia on myöhemmin ostettu Uppsalan yliopiston kirjastoon. Siellä aineistoa ei ole säilytetty yhtenä kokonaisuutena, vaan teokset on sijoitettu uudelleen aihepiirien mukaisesti kirjaston kokoelmiin. Kokoelmaa on tutkittu ja rekonstruoitu vasta myöhemmin.¹¹

Suomenkielisen käsikirjoituksen löytäjä, ylikirjastonhoitaja *Otto Walde* kirjoitti löytövuonna *Bielken* kirjakokoelmasta artikkelin, jossa hän kommentoi myös suomenkielistä käsikirjoitusta.¹² Kansitäytteestä löytyneen käsikirjoituksen kielen perusteella *Walde* arveli, että kirja olisi sidottu vuoden 1550 tienoilla Turussa, jossa nuori *Bielke* opiskeli *Mikael Agricolan* johdolla vuosina 1547–1551. Sidokseen kuuluvan esilehden etupuoella on muistiinpanoja ja vuosiluku 1549. Kääntöpuolella on *Hogenskild Bielken* nimi.

Vertailtuaan käsikirjoitusta *Mikael Agricolan* lähettämiin kirjeisiin ja eräisiin muihin käsikirjoituksiin *Walde* piti mahdollisena, että evankeliumikirjan katkelma (*Walde* puhuu oikeastaan käsikirjoituksen ensimmäisen latinankielisen otsikon mukaisesti *Passiosta*) olisi *Agricolan* käsialaa. Samassa yhteydessä hän arveli, että myös *Westhin koodeksi*, jota tässä artikkelissa on lyhyesti esitelty edellä, olisi saman kirjoittajan eli *Agricolan* työtä.¹³ Lopuksi hän kuitenkin totesi, että asia voisi varmistua vain kielellisten vertailujen perusteella. *Walde* ei osannut suomea, joten hän jätti vertailut muiden tehtäväksi. Lisäksi hän totesi, ettei hänen tiedossaan *Agricolan* lisäksi ollut juuri muita suomenkielisiä kirjoittajakandidaatteja, joten vertailu kohdistui jo tästä syystä nimenomaan *Agricolan* käsikirjoituksiin. Kysymys evankeliumikirjan käsikirjoituksen tekijästä jäi hänen osaltaan lopulta auki.

Sidosta *Walden* jälkeen tutkinut *Wolfgang Undorf* ei ota omaa kantaa sidontapaikkaan vaan referoi *Walden* oletusta, jonka mukaan se olisi Turku. Hän kuitenkin toteaa, että esilehden etupuoelle tehdyt merkinnät

¹⁰ Sidos sisälsi Walter Herman Ryffin teoksen *Anatomica omnium humanis corporis*, joka oli painettu Pariisissa vuonna 1545, ja teoksen *Hortus Sanitatis*, joka oli painettu Strasbourgissa vuonna 1536. Tarkemmin Undorf 1995, 120–121 ja 188–189.

¹¹ Walde 1921, Undorf 1995.

¹² Walde 1921, 236–240.

¹³ Aarni Penttilä (1932, 8–9) on käsialavertailun perusteella osoittanut *Walden* päätelmät perusteettomiksi.

("a kind of shopping list, dated 1549") eivät todennäköisesti ole *Hogenskild Bielken* käsialaa. Lisäksi sidokseen sisältyvästä *Hortus Sanitatis* -teoksesta on jo sitomisvaiheessa puuttunut lehtiä, jotka on korvattu käsin kirjoitetuilla kopiolehdillä, eivätkä nekään *Undorfin* mukaan ole nuoren *Bielken* vaan jonkun vanhemman ja kokeneemman kirjoittajan käsialaa.¹⁴

Kopiointi edellyttää, että kopioijalla on ollut käytössään myös saman teoksen täydellinen kappale. Olisiko tällainen ollut saatavissa Turussa? Olisiko koristeellisen nahkakantisen sidoksen teettäminen onnistunut Turussa tuohon aikaan? Turussa tai muuallakaan Suomessa ei ollut tuolloin yhtään kirjapainoa, joten kirjansitojan palveluilla oli kysyntää vain satunnaisesti. *Jorma Vallinkosken* mukaan Suomesta ei juuri kyseisenä vuonna (1549) tunneta yhtään kirjansitojamestaria.¹⁵ On selvää, että sidos on kuulunut *Bielken* kokoelmiin ja että se on sidottu viimeistään vuonna 1549, mutta mikään ei suoranaisesti todista, että nuori *Bielke* olisi itse sidottanut sen Turussa. *Bielke* oli syntynyt vuonna 1538, joten vuonna 1549 hän oli vasta 11-vuotias koululainen. Vuodelta 1549 on säilynyt *Hogenskild Bielken* isälle *Nils Bielkelle* osoitettu, tuntemattomaksi jääneen *Laurentius Agricolan*¹⁶ laatima kirje, jossa kirjoittaja kertoo hankkineensa *Hogenskildille* ja hänen kanssaan Turkuun saapuneelle serkulle *Nils Banérille* neljä kirjaa (kaksi latinankielistä psalttaria ja kaksi torrentiinia¹⁷) sekä paperia, joita ei ollut mahdollista ostaa Turusta. Samassa kirjeessä viitataan myös aiempiin ostoksiin.¹⁸ Erikseen ei ole arvioitu sitä, voisivatko *Laurentius Agricola* ja kokoomasidoksen esilehden ostoslistan kirjoittaja olla sama henkilö, mutta ainakin voidaan pitää ilmeisenä sitä, ettei nuori *Bielke* hoitanut kirjahankintojaan tähän aikaan vielä itse.

Walden mukaan Turkuun viittaava ensisijainen vihje oli löytyneiden käsikirjoitussivujen suomenkielisyys. Tätä ei voi pitää sitovana todisteena, sillä suomenkielisiä käsikirjoituksia on ollut muuallakin kuin Suomen Turussa. Todennäköisin paikka oli Tukholma, jossa oli kirjapaino ja jossa suomea oli käytetty seurakunnan toiminnassa jo vuodesta 1533 alkaen. Käsikirjoituksia myös epäilemättä laadittiin Tukholmassa paikallisen

¹⁴ Undorf mts. 121.

¹⁵ Vallinkoski 1992, 175–176.

¹⁶ On tutkittu, voisiko Laurentius Agricola olla sama henkilö kuin Mikael Agricola, mutta kysymys on jäänyt avoimeksi (esim. Tarkiainen & Tarkiainen 1985, 319). Kirjettä on viimeksi analysoinut Anu Lahtinen (2007, 32–35) ja päätenyt kielteiselle kannalle. Laurentius Agricolan kirjeessä on sinetti, joka viittaa siihen, että hänen isänsä nimi olisi alkanut C-kirjaimella (Heininen 1975; eräät tutkijat ovat tosin lukeneet kirjaimen B:ksi). Laurentius Agricolan nimi tunnetaan kirjeen lisäksi vain eräästä kirjasta, johon joku myöhempi omistaja on kirjoittanut nimen riimukirjaimilla. Kirja on siihen tehdyistä merkinnöistä päätellen ollut Mikael Agricolan käytössä. (Tarkiainen & Tarkiainen 1985, 90–91.) Pohtimisen arvoinen vaihtoehto on, voisiko mystinen Laurentius olla se sama pernajalaissyntyinen sakrista Laurentius Canuti, joka Juustenin piispainkronikan mukaan piti ensimmäisen ruotsinkielisen jumalanpalveluksen Turussa. Sakristan tehtäviin kuului sakaristossa säilytettävistä kirjoista ja muista tavaroista huolehtiminen. Laurentius Canutin isä oli Creutz-sukuun kuuluva tilallinen Knut Larsson (Antell 1956, 127).

¹⁷ Ainakin yksi "torrentiini" eli Hermannus Torrentinuksen kirjoittama teos on mahdollisesti kuulunut Mikael Agricolan kirjastoon. Teos sisältyy kuitenkin samaan pahvikantiseen sidokseen kahden muun kirjan kanssa, eikä juuri Torrentinuksen kirjassa ole omistajamerkintää tai muitakaan sellaisia merkintöjä, joita voisi varmasti pitää Mikael Agricolan tekeminä. Heininen 2007, 340.

¹⁸ Kirje ja sen suomennos on julkaistu liitteenä teoksessa Tarkiainen & Tarkiainen 1985, 319–320.

seurakunnan tarpeisiin, koska painettuja suomenkielisiä teoksia alkoi tulla tarjolle vasta 1540-luvulla.¹⁹

Näihin ensimmäisiin teoksiin ei kuitenkaan kuulunut evankeliumikirjaa, joten sellaisen käsikirjoitukselle olisi suomenkielisellä papilla ollut käyttöä aina *Juustenin Messun* ilmestymiseen asti.

Evankeliumikirjan katkelman käännöspohja ja ikä

Evankeliumikirjan katkelma on kiinnostanut suomen kielen tutkijoita yllättävän vähän siihen nähden, että kysymyksessä on aivan ilmeisesti vanhin suomenkielinen teksti. Ainoa aihepiiri, josta on käyty varsinaista tieteellistä keskustelua, on evankeliumikirjan käännöspohja. Kaikki asiaan kantaa ottaneet ovat olleet yhtä mieltä siitä, että katkelma on käännetty ruotsista, mutta siitä on kiistelty, mihin ruotsalaiseen raamatunkäännökseen suomalainen teksti perustuu. Katkelmaa ensimmäisenä tutkinut *Aarni Penttilä* arveli, että tekstit olisi suomennettu pääasiassa vuoden 1526 ruotsalaisesta *Uudesta testamentista* (NT), mutta jotkin kohdat näyttivät perustuvan pikemmin vuoden 1541 ruotsalaiseen *Raamattuun* (GVB). *Olav D. Schalin*²⁰ asettui nimenomaan GVB:n kannalle, joskaan hänen esityksestään ei voi päätellä, miten yksityiskohtaisesti hän on asiaa tutkinut. Yhtään konkreettista tekstiesimerkkiä ei mainita. *Schalinin* näkemykseen ovat yhtyneet esimerkiksi *Kauko Pirinen* ja *Martti Rapola*.²¹

Penttilä palasi aiheeseen vuonna 1970, jolloin hän yksityiskohtaisten esimerkkipoimintojen avulla osoitti, että lähteenä oli nimenomaan ensimmäinen ruotsinkielinen *Uusi testamentti* (NT 1526). Samaan esikuvaan viittasivat myös tekstin kappalejako ja pienen alkukirjaimen käyttö erisnimissä. Ainoa lähde NT 1526 ei kuitenkaan voinut olla, sillä evankeliumikirjaan sisältyi myös katkelma *Vanhan testamentin* apokryfikirjoihin kuuluvasta *Viisauden kirjasta*. Joka tapauksessa vain pieni osa tutkitusta aineistosta viittasi vuoden 1541 *Raamattuun*.

Marja Itkonen-Kaila kävi vuonna 2002 uudelleen kriittisesti läpi *Penttilän* esimerkit tarkastellen lisäksi sitä, mistä katkelman osista eri lähteisiin viittaavia yksityiskohtia löytyi. *Itkonen-Kailan* mukaan selvin osuus, jossa lähteenä on ollut vuoden 1526 *Uusi testamentti*, on Johanneksen evankeliumin 18. ja 19. lukuun sisältyvä kärsimyshistoria heti käsikirjoituksen alussa. Latinankielisen *Vulgatan* vaikutusta voi havaita siellä täällä, mutta *Lutherin* saksankielisten tekstien käytöstä ei löydy yhtään varmaa todistetta. *Itkonen-Kaila* on varmuuden vuoksi verrannut evankeliumikirjan suomennoksia myös *Uuden testamentin* kreikankieliseen tekstiin ja *Erasmus Rotterdamilaisen* latinankieliseen käännökseen, mutta vertailussa ei ole tullut esiin mitään sellaista, mitä voisi pitää luotettavana todisteena näiden tekstien käytöstä.

¹⁹ Ensimmäinen suomenkielinen teos, Mikael Agricolan *Abckiria*, ilmestyi todennäköisesti vuonna 1543.

²⁰ Schalin 1946, 202.

²¹ Pirinen 1962, 109; Rapola 1963, 16.

Käännöspohjan selvittelyyn on liittynyt kysymys käsikirjoituksen iästä. Koska toinen katkelmaan sisältyvistä kollehtarukouksista on suomennettu *Olavus Petrin Messun* vuoden 1537 painoksesta, kirjoitusvuosi voi olla aikaisintaan 1537.²² Samaan latinankieliseen esikuvaan perustuva rukous löytyy myös *Agricolan Rucouskiriasta*, mutta vertailu osoittaa, että kysymys on kahdesta eri tekstistä. *Agricolan* käännös perustuu melko suoraan *Missale Aboensen* vastaavaan rukoukseen, mutta evankeliumikirjan tekstissä näkyvät *Olavus Petrin laajennukset*.

Pääsiäispäivän kollehtarukous <i>Uppsalan evankeliumikirjassa</i>	Pääsiäispäivän kollehtarukous <i>Agricolan Rucouskiriassa</i> (MAT I 401)
O iumala, ioca tänäpäiuäna annoit sinun ainoa poiycas jesuxen christuxen woiitta wapaadwn ylitze coleman, ia awa meille tijee ijankaichijsehen elämähän, anna meidhän, että möe madaisimma vachuasti piithää meidhenne hänesä, ia poiikestulla sen canssa sithä ijankaichises[t]a colemast, ia sadha elä hänen cansansa ilmanloppemata Sama sinun poiycas cautta jesuxen christuxen meidhen herrana, ioca sinun ia pyhän hengen ca[n]sa elä, ia hallitzepe ychdesä iumaludhes ijankaichijsesta ijankaichijsehen amen	O HERRA ISE caikiwaldias Jumala / ioca temen peijuen pälle sinun aijnocaijses cautta / cooleman ylitzewotit / ia meillen ijancaikisen elemen owen awasit / ette sine alati ennetet meiden rucouxet / nijn möski sine heite awullas päätte / saman sinun racas poias / Jesusen Christusen / meiden Herrana cautta / ioca ynne sinun cansas / elepi ia hallitzepe pyhen hengen ychteyxes / yxi totinen Jumala / ijancaikisesta ijancaikisehen / Amen.

Varman takarajan käsikirjoituksen iälle asettaa sen löytöhistoriaan liittyvä tosiseikka: käsikirjoitus on löytynyt kirjan kansitäytteestä, ja sidokseen kuuluvalla esilehdellä oleva vuosiluku osoittaa, että sidos on tehty viimeistään vuonna 1549.

Käsikirjoituksen ikää on pyritty määrittämään myös vesileimatutkimuksen avulla. Kruunatun kannun muotoinen vesileima, jonka *Kauko Pirinen* on arvioinut variantiksi *Briquet'n* luettelon numerosta 12660, viittaisi siihen, että käsikirjoituksessa käytetty paperi olisi peräisin vuosilta 1534–1535. Vesileimoja ovat äskettäin arvioineet uudestaan historiantutkija *Maria Kallio* ja Stuttgartin Hauptstaatsarchivin

²² Rukouksen käännöspohjan on todennut ensin Jaakko Gummerus, jonka antaman suullisen tiedon Penttilä on julkaissut 1932, 15. Kyseistä *Olavus Petrin* muotoilemaa kollehtarukousta ei ole ruotsalaisen messun aiemmissa painoksissa.

vesileimatutkija *Erwin Frauenknecht*.²³ Heidän mukaansa leima on identifioitavissa *Briquet'n* luettelon numeroksi 12661, jonka ajoitus on vuosi 1537.²⁴ Tämä sopii yhteen sen havainnon kanssa, että toinen käsikirjoitukseen sisältyvistä kollehtarukouksista on suomennettu vuonna 1537 painetusta ruotsalaisesta messukirjasta.

Sekä vesileimojen että sisällön perusteella on täysin mahdollista, että käsikirjoituksen vanhimmat osat on laadittu jo 1530-luvun puolella. *Pirinen*²⁵ on kuitenkin *Schalinin* antamien ja nyt siis vanhentuneiksi katsottavien tietojen perusteella määritellyt kirjoitusvuosiksi 1541–1544. Tässä takarajaksi esitetty vuosi perustuu siihen, että tuolloin ilmestyivät sekä *Agricolan Rucouskiria* että ruotsalainen evankeliumikirja, joita todennäköisesti olisi käytetty lähteinä, jos ne olisivat olleet jo valmiina. Uppsalan katkelma on kuitenkin ruotsalaisesta evankeliumikirjasta riippumaton.²⁶ Tekstien vertailu *Agricolan Rucouskirian* vastaaviin osiin todistaa kiistattomasti, ettei näidenkään välillä vallitse mitään suoranaista riippuvuussuhdetta, vaan mahdolliset yhtäläisyydet perustuvat yhteisten lähtötekstien käyttöön.²⁷ Edustavia näytteitä suomennosten eroista tulee näkyviin käsillä olevan artikkelin esimerkeistä.

Evankeliumikirjan katkelman sisällys

Evankeliumikirjan katkelmassa ei ole erillistä kansilehteä, eikä sen lopussakaan ole mitään kirjoittamisen ajankohtaan, paikkaan tai tekijään liittyviä tietoja. Käsikirjoituksesta saa sen vaikutelman, että kysymyksessä on laajemman käsikirjoituksen katkelma. Tekstin ensimmäisenä otsikkona on latinaksi ”*Passio domini Jesu christi Secundum Johannem 18 et 19*”, joka kattaa vain käsikirjoituksen alkuosan. Se ei siis ole koko säilyneen katkelman otsikko. Paperissa on otsikon yläreunassa muutama reikä, mutta teksti on selvästi luettavissa. Kooltaan ei otsikko sanottavasti erotu muusta tekstistä.

Käsikirjoituksessa ei ole alkuperäisiä lehti- tai sivunumeroita, mutta myöhemmin lehdet on numeroitu lyijykynällä arabialaisin numeroin. Seuraavassa sisällysluettelossa viitataan tähän myöhempään lehtinumerointiin, jossa kirjain r tarkoittaa lehden etupuolta (recto) ja v sen kääntöpuolta (verso). Tekstit on tässä kohdin identifioitu nykyisen *Raamatun* vastaavien jakeiden perusteella, koska muulla tavoin käsikirjoituksen sisällön täsmällinen kuvaaminen on mahdotonta. Epistola- ja evankeliumitekstien

²³ Kallion sähköpostitiedonannot 31.10.2013 ja 9.3.2014, ks. Aalto 2014, 13.

²⁴ Briquet Online

http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/loadRepWmarkImgPDF.php?rep=BR&refnr=12661&lang=fr

²⁵ Pirinen 1962, 109.

²⁶ Pirinen 1962, 109 alav. 111.

²⁷ Kaikki evankeliumikirjan tekstit on esitetty *Agricolan* vastaavien tekstien rinnalla Mirelle Aallon pro gradu -tutkielman (2014) liitteenä.

sijoittaminen eri päiville perustuu *Martti Parvion* esittämään vertailevaan taulukkoon, jossa on kuvattu tekstien jakaantuminen *Missale Aboensessa*, *Juustenin* messussa ja ruotsalaisessa evankeliumikirjassa.²⁸

1r–4v	Joh. 18–19, pitkäperjantain jumalanpalveluksen kärsimyshistoria
4v	kaksi latinankielistä sitaattia
5r	pääsiäispäivän kollehtarukous
5r	1 Kor. 5: 7–8, pääsiäispäivän epistola
5v	Mark. 16: 1–8, pääsiäispäivän evankeliumi
6r	1 Joh. 5: 4–10, ensimmäisen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain epistola
6r–6v	Joh. 20: 19–31, ensimmäisen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain evankeliumi
7r	1 Piet. 2: 21–25, toisen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain epistola
7r	toisen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain kollehtarukous
7v	Joh. 10: 11–16, toisen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain evankeliumi
7v	latinankielisiä muistiinpanoja (ilmeisesti saarnaa varten)
8r	1 Piet. 2: 11–20, kolmannen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain epistola
8v	Joh. 16: 16–22, kolmannen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain evankeliumi
9r	Jaak. 1:17–21, neljännen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain epistola
9r–9v	Joh. 16: 5–15, neljännen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain evankeliumi
9v–10r	Jaak. 1: 22–27, viidennen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain epistola
10r–10v	Joh. 16. 23–30, viidennen pääsiäisenjälkeisen sunnuntain evankeliumi
11r	Viis. 5: 1–5, Filippuksen ja Jaakobin pyhän epistola
11r–11v	Joh. 14: 1–14, Filippuksen ja Jaakobin pyhän evankeliumi
12r	Jaak. 5: 16–20, käyntipäivän ²⁹ epistola
12r–12v	Luuk. 11: 5–14, käyntipäivän evankeliumi
12v	Joh. 15: 1–8, Johanneksen evankeliumin 15. luvun alkuosa.

Sivulla 4v olevista latinankielisistä lauseista hahmottuu kaksi sitaattia. Näistä ensimmäinen (”O quam amara erat passio tua, deus. Laus sit tibi *pro* morte tua.”) perustuu mahdollisesti *Pyhän Birgitan* ilmestyksiin³⁰, joissa lauseet ovat täsmälleen samanlaisina. Tämän jälkeen tulevat latinankielisen responsorion sanat, jotka

²⁸ Parvio 1978, 89–102. Lisäksi luetteloa on verrattu Onni Kurvisen taulukoihin teoksessa *Evankeliumikirjan synty ja sisällys* (1951), mutta tämä vertailu ei ole tuonut mitään uutta Parvion luetteloon verrattuna.

²⁹ Rukoussunnuntain ja helatorstain välistä kolmea päivää eli käyntipäiviä (*dies rogationum*) nimitettiin ennen *kanttaanpyhiksi* tai *kanttauspyhiksi*, jolloin katolisena aikana kuljettiin peltomailla ristiä kantaen ja siunattiin tulevan kesän kasvu. Nimitykset on osittain lainattu, osittain käännetty ruotsista (muinaisruotsin *gangdagher*, Thors 1957, 343–344) ja ne ovat säilyneet suomalaisessa kansankielessä, koska kyseisellä viikolla on myös uuden ajan puolella perinteisesti ennustettu tulevan kesän säitä.

³⁰ Sancta Birgitta: *Reuelacionum liber primus*, Capitulum XXXVII: 12.

perustuvat Valitusvirsien lukuun 1:12: ”O vos omnes qui transitis per viam, attendite, et videte si est dolor similis sicut dolor meus, attendite universi populi et videte dolorem meum.” *Missale Aboensen* mukaan tämä on kuulunut Compassio Mariae -juhlaan, jota Suomessa on keskiajalla vietetty ensimmäisen pääsiäisen jälkeisen sunnuntain lauantaina.³¹ Agricolan *Rukouskirjassa* ei enää ole mitään viitettä kyseisen juhlan viettämiseen, eikä se myöskään kuulunut Ruotsin kirkon superintendentin Georg Normanin laatimassa, kirkkojärjestyksen uudistamista koskevassa asiakirjassa *Articuli ordinantiae* vuonna 1540 sallittuihin Maria-juhliin.³²

Sivulla 7v olevassa latinankielisessä osuudessa, joka näyttää perustuvan edellä luettuun Johanneksen evankeliumin 10. lukuun, pohditaan Kristuksen ja palkatun paimenen (*mercenarius*) välisiä eroja viiden antiteesin avulla ja päädytään siihen, että yksin Kristus on hyvä paimen. Ilmeisesti luettelo on tarkoitettu saarnan rungoiksi.

Luettelossa viimeisenä mainitulla Johanneksen evankeliumin 15. luvun alkuosalla (*Ego sum vitis vera*) ei ole ollut 1500-luvun kirkkovuosikalenterissa kiinteää paikkaa. Sitä on käytetty useina eri päivinä erityisesti apostolien juhlien yhteydessä.³³

Evankeliumi- ja epistolatekstien otsikkoina on käytetty latinankielisiä alkusanoja. Tämä todistaa *Schalinin* mukaan, että evankeliumikirjaa on käytetty yhdessä *Missale Aboensen* kanssa.³⁴ *Marja Itkonen-Kaila*³⁵ on kuitenkin kiinnittänyt huomiota siihen, että sanamuodot eivät ole aina samat kuin *Missale Aboensessa*. Lisäksi muutamat tekstit ovat evankeliumikirjassa hieman pidemmässä muodossa kuin ne ovat *Missale Aboensessa*. Tästä täytyy päätellä, ettei *Missale Aboense* ole ollut kääntäjän varsinainen lähde, vaikka molemmissa teoksissa onkin samat tekstit. Perikooppitekstien valikoima oli sama myös vuoden 1544 ruotsalaisessa evankeliumikirjassa, joten senkään puolesta kokoonpanon perustana ei välttämättä tarvitse pitää juuri *Missale Aboensea*, vaan se voi perustua yhtenäiseen traditioon Suomenlahden molemmin puolin.

Evankeliumikirjan kieli

Äännerakenne ja kirjoitusasu

³¹ *Missale Aboense* 1488/1971, 473b–474a. Ks. myös Parvio 1971, 539b.

³² Schalin 1946, 237.

³³ Parvio 1971, 584b.

³⁴ Schalin 1946, 203.

³⁵ Itkonen-Kaila 2002, 173.

Aarni Penttilä on todennut evankeliumikirjan kielestä, että se näyttää olevan yleisluonteeltaan länsisuomalaista, jopa lounaismurteista.³⁶ Tämä on odotuksenmukaista, sillä jonkinlainen kirkollinen yleiskieli oli suullisessa muodossa kehittynyt varmasti jo keskiajan tärkeimmässä kaupunkikeskuksessa Turussa.³⁷ Siksi on ymmärrettävää, että monet lounaismurteille ominaiset piirteet, jotka eivät olleet selvästi tunnistettavissa ahdasalaisiksi erikoisuuksiksi, on ymmärretty kirkollisen yleiskielen ominaisuuksiksi ja niitä ovat käyttäneet myös muualta kotoisin olleet kirkonmiehet. Tästä syystä *Uppsalan evankeliumikirjassa* kiinnostavia eivät olekaan länsimurteiden yleiset ominaisuudet vaan erityisesti sellaiset piirteet, jotka poikkeavat saman ajan muusta kirjakiielestä tai joita kirjoittaja on käyttänyt siitä huolimatta, etteivät ne ole länsi- tai lounaismurteille ominaisia.³⁸

Lounaismurteisiin viittaavista piirteistä merkittävin on konsonanttien *p, t, k, s* erikoisgeminaatio (*noppia* 'nopea', *ussiasi* 'usein'), josta evankeliumikirjan katkelmassa on lukuisia esimerkkejä. Vastaavia geminaatiotapauksia on myös *Westhin koodeksissa*, mutta *Agricolan* teoksista niitä ei juuri löydy. Geminaatiotapausten tunnistamisen tekee kuitenkin hankalaksi ortografian yleinen horjuvuus. Siihen nykyiseen käytäntöön, jonka mukaan pitkää äännettä merkitään johdonmukaisesti kahdella kirjaimella ja lyhyttä yhdellä, päästiin vasta 1800-luvulla. Vanhimmassa kirjakiielessä on runsaasti poikkeuksia molempiin suuntiin.

Sanojen loppuvokaalien katoamista eli loppuheittoa on yleisesti pidetty vanhan kirjakielen ominaisuutena, joka perustuu lounaismurteiden loppuheittoon. *Osmo Nikkilä* on vakuuttavasti osoittanut, ettei asia ole näin yksioikoinen vaan loppuheiton esiintymistä on tarkasteltava muotokategorioittain.³⁹ Joka tapauksessa *Uppsalan evankeliumikirjalle* ominainen loppuheiton vähäisyys on selvästi sekä lounaismurteista että *Agricolan* kielestä erottava piirre.

Evankeliumikirjan ortografian yksityiskohdissa on monia eroja *Agricolan* käytäntöihin verrattuna. Sanansisäisen *k:n* merkinä on epäsuomalainen *ch* sanassa *lachi* 'laki', jota *Agricola* ei koskaan kirjoita tällä tavalla. *Agricola* ei myöskään kirjoita *kaikki*-sanaa Uppsalan evankeliumikirjan tapaan *kaichi*. Ainoastaan kaksi kertaa koko laajassa tuotannossaan hänellä on tässä sanassa sanansisäisen *k:n* merkinä *ch*, ja silloinkin myös alku-*k* on kirjoitettu *c*-kirjaimella. Molemmat esiintymät ovat *Rucouskirian* Litaniassa, joka ei näytä olevan *Agricolan* oma suomennos siitä päätellen, että jokseenkin sama Litanian versio on *Agricolasta* riippumattomassa *Westhin koodeksissa*.

³⁶ Penttilä 1932, 96

³⁷ Esim. Rapola 1963, 80–81.

³⁸ Vanhan kirjakielen aineksia ja ominaisuuksia koskevat tiedot perustuvat Vanhan kirjasuomen sanakirjaan (VKS) tai Vanhan kirjasuomen korpukseen (VKK), ellei muuta lähdettä ole mainittu.

³⁹ Nikkilä 1994, erit. 1–8.

Evankeliumikirjan oikeinkirjoituksessa on myös muita piirteitä, joissa vieraiden kielten malli tuntuu selvemmin kuin *Agricolalla*. Saksalaismallisen kansliakielen mukaiset ”koristeelliset” *dt*-yhtymät sananloppuisen *t*:n merkinä ja *th t*:n merkinä ovat olennaisesti yleisempiä kuin *Agricolalla*. Esimerkiksi monikon toisen persoonan pronomini on 15 kertaa kirjoitettu *the*, yhden kerran *tee* ja neljä kertaa *thee*. Kaikkein yleisin vaihtoehto evankeliumikirjassa on kuitenkin *thöe*, joka on ilmeisesti luettava *työ* (30 kertaa). Nykysuomessa ja myös *Agricolalla* tavallisinta kirjoitusasua *te* ei esiinny kertaakaan. Sen sijaan *te*-pronominin taivutusmuodot on säännöllisesti merkitty alkamaan pelkällä *t*:llä (*teihin*, *teijät* jne.). Geminaatta *tt*:n merkinä on evankeliumikirjassa neljä kertaa *tth* (*petthji*, *yrttheiä*), jota *Agricolan* vastineissa ei esiinny lainkaan. Ortografisia eroja näkyy esimerkiksi seuraavissa näytteissä:

UEK 1v: iudasten palueliadt otiidt kiinnj iesuxen ia sijdoiidt hänen, ia iochdatidt hänen poijkes

MAT II 298: Judasten Palueliat kijniotit Jesusen / ia sidhoit henen / ia poisweit henen

[Joh. 18:12]

Agricola käyttää *v*:n merkinä *ffu*-yhdistelmää (esim. *röffueri* ’ryöväri’) vain ruotsalaisperäisissä lainoissa, joissa kirjoitustavan voi selittää noudattavan ruotsin mallia, mutta evankeliumikirjassa sama merkintätapa voi olla myös perisuomalaisessa sanassa (*kiffuen* ’kiven’, *korffuan* ’korvan’).

Varsinaisten kirjainmerkkien lisäksi evankeliumikirjan alkuosassa on muutamia kiinnostavia lisämerkkejä. Käsikirjoituksen alussa olevaan passiotekstiin on merkitty vuorosanat siten, että Jeesuksen repliikkien alkuun rivin yläpuolelle on merkitty risti ja muiden henkilöiden vuorosanojen alkuun vastaavalle kohdalle *s*-kirjain. Evankelistan osuudet on merkitty *c*-kirjaimella, joka erottuu heikommin kuin muut merkit.⁴⁰ Nämä merkinnät viittaavat passiolauluun, ja merkintätavat ovat keskiaikaisen perinteen⁴¹ mukaisia. Niitä on käytetty apuna, kun Jeesuksen kärsimyshistoriaa on esitetty resitatiivisesti. *Agricolan Uuden testamentin* passiolaulumerkintöjä tutkineen *Martti Parvion* mukaan ainakin 1400-luvulle asti on ollut tapana, että passion lauloi vain yksi laulaja, ja eri osat erotettiin toisistaan äänen korkeutta ja laulunopeutta vaihtamalla. Evankelistana laulaja käytti keskirekisteriä ja kohtuullista nopeutta, kansanjoukkoa ja muita henkilöitä esittäessään suurempaa nopeutta; Jeesuksena hän lauloi hitaammin ja arvokkaammin käyttäen matalampaa äänialaa.⁴² *Uppsalan evankeliumikirjan* merkit ovat täsmälleen samat kuin ne, joita on käytetty ruotsalaisessa keskiajan aineistossa.⁴³

⁴⁰ Penttilä ei ole noteerannut *c*-merkkejä omissa tutkimuksissaan.

⁴¹ Ruotsissa vakiintunut perinne, joka on *Missale Romanumin* mukainen. Parvio 1985, 186, 190. Kiitän arvokkaista lähdeviitteistä ja hyödyllisistä taustatiedoista Erkki Tuppurasta.

⁴² Parvio 1985, erit. 175–176.

⁴³ Parvio mts. 186.

[Kuva käsikirjoituksesta tähän]

Parvio on tutkinut kaikkia tavoittamiaan *Agricolan Uuden testamentin* kappaleita, joita on yhteensä 75, ja todennut, että passiolaulumerkintöjä on peräti 33 prosentissa tutkituista niteistä. Kiinnostavaa on, että yhtä poikkeusta lukuun ottamatta kaikki merkinnät ovat Matteuksen evankeliumissa. Vain yhdessä kappaleessa⁴⁴ on laulumerkintöjä myös Johanneksen evankeliumissa. Lisäksi *Parvio* kiinnittää huomiota siihen, että *Agricola* julkaisi Wittenbergin kirkkoherran *Johannes Bugenhagenin* mallin mukaisesti vuonna 1549 neljästä evankeliumista kootun passioharmonian, joka oli tarkoitettu luettavaksi, ei laulettavaksi. *Agricola* aloitti siis Suomessa uudenlaisen, sanallisen passioperinteen. Tähän verrattuna *Uppsalan evankeliumikirjan* passiolaulu ja *Agricolan Uuden testamentin* kappaleisiin tehdyt laulumerkinnät edustavat vanhempaa, keskiaikaista passioperinnettä, joskin sillä erotuksella, että teksti on kansankielellä.

Vanhan liturgisen passioperinteen mukaisessa laulussa käytettiin perinteisiä evankeliumisävelmiä, mutta reformaatioaikana alettiin säveltää uudenlaisia useamman laulajan ja kuoron passioteoksia. Ensimmäinen saksankielinen luterilainen passio oli *Johann Walterin* Matteus-passio, joka valmistui vuonna 1530. Suomeen luterilainen passio tuli 1600-luvulla, ja nimenomaan Matteus-passion esittämisestä on muodostunut erityinen suomalainen perinne. Ruotsissa vastaava perinne on syntynyt Johannes-passiosta.⁴⁵

*Muoto-oppia*⁴⁶

Evankeliumikirjalle ominaisia muoto-opillisia piirteitä löytyy sekä taivutusjärjestelmästä että taivutustyyppien valinnasta. Helposti havaittava ero *Agricolan* teksteihin nähden on *Jeesus*-nimen taivutus. *Agricolalla* se taipuu johdonmukaisesti vierasperäisen sanan tapaan kaikissa teoksissa: *Jeesus* : *Jeesusen*. Sen sijaan evankeliumikirjassa se on aina mukautettu suomalaiseen taivutustyyppiin: *Jeesus* : *Jeesuksen*. Samoin on *Kristus*-nimen laita. Sen kohdalla myös *Agricola* on muutaman harvan kerran käyttänyt *Kristuksen*-tyyppistä muotoa, mutta vallitsevana on *Kristusen* toisin kuin evankeliumikirjassa, jossa on johdonmukaisesti *Kristuksen*. Samanlaiset suomen kieleen mukautetut muodot ovat vallitsevia myös *Westhin* koodeksissa.

Äänteiden osalta on edellä todettu, että *Aarni Penttilän* mukaan evankeliumikirjan kieli on yleisluonteeltaan länsisuomalaista, jopa lounaismurteista, mutta tämä ei kaikilta osin pidä paikkaansa. Sama pätee myös muoto-oppiin. *Penttilä* on omassa analyysissään keskittynyt aikansa tavan mukaan

⁴⁴ Tämä on Jyväskylän yliopiston kirjastolle kuuluva kappale.

⁴⁵ Tämä ensimmäinen Suomessa esitetty passio oli Melchior Vulpiuksen Matteus-passio, joka tunnetaan useana säilyneenä käsikirjoituksena. Tuppurainen 2004, 86–87. Myöhemmin sen on tunnetusti syrjäyttänyt Johannes Sebastian Bachin Matteus-passio.

⁴⁶ Tästä alkaen tekstiin upotetut esimerkit on lukemisen helpottamiseksi kirjoitettu ääntämisen mukaan, ellei erityisesti käsitellä kirjoitusasua. Sisennetyt esimerkkisitaatit ovat kuitenkin alkuperäisessä asussaan.

ensisijaisesti oikeinkirjoitukseen ja äänteellisiin ominaisuuksiin. Muoto-opista hän esittää huomioita lähinnä niissä tapauksissa, jotka ovat relevantteja myös äännehistorian kannalta. Näitä on useita, koska monet äänneilmiöt ovat olleet kytköksissä tiettyyn muotokategoriaan.⁴⁷ Varsinaisesti historialliseen morfologiaan ei Penttilä kuitenkaan ole syventynyt.

Evangeliumikirjan käskymuodoissa herättää huomiota *-ko/kö*-tunnuksen käyttö monikon ensimmäisessä ja toisessa persoonassa: *pankotta poikes, älköittä peljäkkö, pitäkömmä myö myös pääsiäist*. Penttilä on arvellut, että nämä muodot perustuisivat kolmannen persoonan vaikutukseen,⁴⁸ mutta muitakin vaihtoehtoja on. Imperatiivin tunnusten persoonakohtainen jakauma on itämerensuomalaisissa kielissä keskenään erilainen,⁴⁹ ja kirjakielen nykytilanne on pitkän kehityksen ja tietoisien vakiinnuttamisen tulosta. Esimerkiksi kolmansissa persoonissa varsin tavallinen imperatiivin tunnus on 1500-luvulla ollut *-ka/kä*, vaikka sen rinnalla on esiintynyt myös nykyisen kaltainen *-ko/kö*-tunnus. Kansanrunojen kielessä *-ko/kö*-tunnuksella muodostettua, optatiiviksi tai rogatiiviksi nimitettyä muotoa esiintyy myös monikon 1. ja 2. persoonassa, eikä se ole tuntunut mahdottomalta kirjakielessäkään, kun kielen normeja on kehitetty 1800-luvulla. Esimerkiksi *Fabian Collanin* arvostetussa kieliopissa vuodelta 1847 on täydellinen rogatiiviparadigma (*muutta'on, muutta'os, muuttakoon, muuttakoomme, muuttakootte, muuttakoot*). Paradigman yhteydessä on huomautettu murre-eroista, joiden mukaan karjalaismurteissa käytetään rinnakkain sekä *-kome*, *-kote* että *-kame*, *-kate*-tyyppisiä päätteitä ja myös savolaismurteissa monikon 2. persoonan *-koo* todetaan mahdolliseksi.⁵⁰

Kieltoverbin yksikön 1. persoonan muotona on evankeliumikirjassa yhden kerran tavanomainen *en* mutta 11 kertaa pitkävokaalinen *een*, jollaista Agricolan teoksissa ei esiinny koskaan. Tämä ei ole pelkkä ortografinen yksityiskohta, sillä vastaavia pitkävokaalisia muotoja esiintyy joissakin lounais- ja hämäläismurteissa. Monikon 3. persoonan kieltoimuotona on yksinomaan *evät*, joka myös *Agricolalla* esiintyy varsinkin Psalttarissa ja sitä seuranneissa profeettakirjoissa, mutta ei yhtään kertaa liturgisissa kirjoissa. Tällaista äänne- ja muotohistoriallisesti odotuksenmukaista kieltoverbin muotoa on nykyaikoihin asti käytetty savolaisen murrealueen itä- ja pohjoisosissa.⁵¹

⁴⁷ Mirelle Aalto on listannut pro gradu -tutkielmassaan (2014, 65–66) joukon Agricolan verbitaivutuksessa esiintyviä mutta Uppsalan evankeliumikirjasta puuttuvia ominaisuuksia.

⁴⁸ Penttilä 1932, 93.

⁴⁹ Leskinen 1970, 15.

⁵⁰ Collan 1847, 98–99.

⁵¹ Savijärvi 1985, 75.

Kieltoverbi esiintyy *että*-konjunktioon liittyneenä (*etten, ettei* jne.) samaan tapaan kuin *Agricolalla* ja nykysuomessa, mutta *ellei*-tyyppisiä yhdistelmiä⁵² ei evankeliumikirjassa ole lainkaan, vaan niiden asemesta on *jos*-konjunktio olisi ja kieltoverbi:

UEK 3r: Sinulla eij olisi ychthän walda minun pällenj, **Jos eijkö** hän annettu sinullen ylhäldä.

MAT II: 301: Ei sinulla olis ychten walda minua watan / **ellei** se olis annettu sinulle ylhelde.

[Joh. 19:10–11]

Murteellinen pitkä vokaali esiintyy kieltoverbin lisäksi myös eräissä pronomineissa.

Demonstratiivipronomini *se* esiintyy evankeliumikirjan katkelmassa 12 kertaa pitkävokaalisessa muodossa *see* ja vastaava monikollinen *nee* esiintyy 10 kertaa. *Agricolan* vastaavissa teksteissä niitä ei ole lainkaan ja muuallakin *Agricolan* teoksissa ne ovat äärimmäisen harvinaisia (*see* kolme kertaa ja *nee* viisi kertaa *Agricolan* koko tuotannossa).

Lauseoppia

Lauserakenteiden osalta vanha kirjakieli poikkeaa radikaalisti murteista, koska tekstit ovat enimmäkseen sanatarkkoja käännöksiä jostakin indoeurooppalaisesta kielestä. Tämä näkyy epäsuomalaisina muotorakenteina ja sanajärjestyksinä. Tällainen vierasperäinen piirre on esimerkiksi ehtolauseetta aloittavan konjunktion *jos* korvaaminen ruotsin mukaisella käänteisellä sanajärjestyksellä:

UEK 11v: **tundisitta thee** minun, niin tunsisitta thee mös totisesta minun jsänj

MAT II 288: **Jos te** Minun **tundisit** / nin te tosin tundisit mös minun Iseni.

[Joh. 14:7]

Käännöskielen ominaisuuksien lisäksi näkyviin saattaa päästä joitakin harvinaisia murreominaisuuksia.

Uppsalan evankeliumikirjan katkelmassa tällainen on esimerkiksi infinitiivirakenteen tyyppi *piti antamahan*, jota ei esiinny lounaismurteissa mutta kylläkin niiden lähialueilla puhuttavissa hämäläismurteissa ja lisäksi jonkin verran kaakkoismurteiden alueella.⁵³ Vanhassa kirjakielessä vallitseva tyyppi on rakenne, jossa infinitiivi on instruktiivimuodossa (*antaman*), kun se tässä harvinaisemmassa rakenteessa on illatiivissa. Myös odotuksenmukaista valtatyyppiä esiintyy runsaasti evankeliumikirjan katkelmassa.

⁵² Historiallisesti nykykielestä kadonneen *ellä* 'jos'-konjunktion ja kieltoverbin yhdistelmä.

⁵³ Rakenteen levikin on kartan muodossa esittänyt Lehtimäki 1972, 137.

Varsinainen erikoisuus on evankeliumikirjan infinitiivirakenne, jossa subjektiosaa edustava persoonapronomini on *t*-päätteisessä akkusatiivimuodossa. Kysymys ei ole yksittäisestä lipsahduksesta, sillä esimerkiksi Johanneksen evankeliumin 19. luvussa tapauksia on kolme aivan peräkkäin. *Agricolan Uuden testamentin* käännöksen vastaavissa kohdissa niitä ei ole yhtään.

UEK 4r: Ia hän tiethä että hän sano totta, senpälle että **teij[d]hät möss vskoma pithä** Ia tulit nämä senpälle että kir[iot]uxet pithi täutettämähän Lwta **eij teiidhät pidhā rickijlömān** hänestä Ia [iä]lleensä sanoo toinen kiriotuss, **Heiidät pithā näkāmān**, kene[n]gähän hōe pistānyt ouat
MAT II 304: Ja se sama tiete ette hen totta sano / Senpälle ette te mös wskoisitta. Sille nemet ouat tapactanut / ette Ramattu teuteteisin. Ei teiden pide Lwta rickoman henes. Ja taas toinen Kirioitus sanopi / He szauat nādhā / iohonga he ouat pisteneet.
[Joh. 19:35–37]

Nykyisin käytössä olevat persoonapronominien *t*-päätteiset akkusatiivit, jotka ovat levinneet savolaismurteista yleiskieleen vasta 1800-luvulla,⁵⁴ ovat vanhassa kirjakielessä olleet hyvin harvinaisia. Kuitenkin 1500-luvun lähteissä on nimenomaan monikon pronomineista jonkin verran esiintymiä tavanomaisessa objektin funktiossa, mikä osoittaa, että muodot ovat tuolloin jo olleet olemassa, vaikka niitä ei yleensä ole läntispohjaisessa kirjakielessä käytetty. Sen sijaan *t*-päätteisen muodon käyttäminen subjektiosan sijana tekisi mieli luokitella selväksi kielivirheeksi, ainakaan sillä ei ole tukea missään murteessa. Ainoat muut lähteet, joista vastaavaa käyttöä löytyy, ovat *Agricolan* teokset ja *Westhin koodeksi*, mutta näissä muodot ovat aivan satunnaisia erikoisuuksia. Sen sijaan evankeliumikirjassa esiintymiä on tekstin laajuuteen nähden runsaasti eli 11 esiintymää, kun *Westhin* ja *Agricolan* monin verroin laajemmassa aineistossa on yhteensä 7 esiintymää, *Agricolalla* yksi ja *Westhillä* kuusi. *Westhin* esimerkit ovat kasaantuneet käsikirjan hautaamista koskevaan osuuteen. Vaikuttaa siltä, että *Uppsalan evankeliumikirjan* kirjoittaja on käyttänyt itselleen vierasta muotoa, jonka käyttöalasta hänellä on ollut virheellinen käsitys. Tällöin hän on käyttänyt sitä samalla tavoin kuin vanhassa kirjakielessä on yleisesti käytetty persoonapronominien *n*-päätteistä sijaa, siis sekä objektin että infinitiivirakenteen subjektin sijana. Evankeliumikirjan laatija on selvästi kamppaillut eri murteiden ristipaineessa. Muutamassa kohdin hän näkyy nostaneen kädet pystyyn ja jättäneen koko päätteen merkitsemättä:

UEK: Totisesta totisesta sanon minä teille **Teidhā** pitä ijtkemān ia murhettiman; mutta mailman pitä ijloitzeman **Teidhā** pitäpi m[urh]ettiman, mutta teidhen murhenna pitä kändymān ijloxi
[Joh. 16:20]

⁵⁴ *t*-akkusatiivien murretaustaa ja yleistymistä 1800-luvulla on kuvannut esim. Lauerma 2012, 66–69.

Vastaavia tapauksia on tekstissä kaksi muutakin. Tekstin muotoilija ei välttämättä ole ollut evankeliumikirjan katkelman säilyneen käsikirjoituksen kirjoittaja, sillä tekstissä on mitä ilmeisimmin vanhemmista käsikirjoituksista kopioituja osia.⁵⁵ Mahdollista se kuitenkin on, sillä toisin kuin *Westhin koodeksissa*, poikkeukselliset muodot eivät keskity mihinkään tiettyyn käsikirjoituksen osaan.

Sanastoa

Evankeliumikirjan katkelmassa on kaikkiaan 4458 sanaesiintymää ja 663 eri sanaa, joista 29 on erisnimiä. Sanamäärä kasvaisi muutamalla, mikäli läheisesti toisiaan muistuttavat sanavariantit (esim. *ympärikääntää*, *ympäriinskääntää*) laskettaisiin eri sanoiksi. Vastaavasti se supistuisi muutamalla, jos tulkittaisiin taivutusmuodoiksi sen tapaiset leksikaalistuneet partisiipit kuin *tuntea*-verbin konsonanttivartalosta muodostettu *tuttu*. Esitetty lukumäärä on siis pikemmin suuntaa antava kuin täysin eksakti tieto. Penttilä on evankeliumikirjan katkelmaa esittelevässä tutkimuksessaan listannut sanaston muotoon kaikki sanaesiintymät, mutta niitä ei ole lemmattu. Toisin sanoen saman sanan eri taivutusmuodot on esitetty kukin eri sanana yhdistämättä niitä yhteiseen perusmuotoon. *Penttilän* luettelosta ei siis näe eri sanojen kokonaismäärää.

Jos ja kun katkelma tosiaan on vanhin suomenkielinen teksti ja aiemmissa muunkielisissä lähteissä esiintyneet yksittäiset suomenkieliset sanat ja nimet jätetään huomiotta, sen kaikki sanat ovat kirjallisia ensiesiintymiä. Koska lähteiden ikäerot ovat pienet ja useimmat sanat ovat joka tapauksessa olleet yleisessä kansankielisessä käytössä, ei ensiesiintymätiedolla sinänsä ole paljon arvoa. Sen sijaan kiinnostavina voi pitää niitä sanoja, joiden kohdalla evankeliumikirja eroaa kaikista muista samanaikaisista lähteistä. Erot voivat olla kahden tyyppisiä: samassa merkityksessä käytetään kahta erikantaista sanaa, esim. *Agricolan äitiä* vastaa evankeliumikirjan *muori*, tai sitten samassa merkityksessä käytetään saman sanan kahta eri muotoa tai varianttia, esim. *Agricolan usein*-sanaa vastaa evankeliumikirjan *ussiasti*.

Eniten huomiota herättävä sanastoseikka on monikon persoonapronominisarja. Aivan loppusivuja lukuun ottamatta käytössä ovat pronominit *myö*, *työ*, *hyö*. Vastaavia pronomineja on jonkin verran myös muissa samanaikaisissa lähteissä, esimerkiksi *Sebastian Münsterin Cosmographian* (1544) Isä meidän -rukouksessa, jonka kieliasu viittaa yleisemminkin itämurteisiin. Agricolalla *myö*-pronomini esiintyy mm. *Rucouskirian Te Deum* -hymnin suomennoksessa, mutta yleensä vanhassa kirjakielessä on käytetty länsimurteiden mukaisia *me*-, *te*-, *he*-pronomineja.

⁵⁵ Itkonen-Kaila 2002, 180.

Aivan ainutkertainen on äiditöntä merkitsevä *emätön*, jota ei tunneta mistään muusta vanhan kirjakielen lähteestä. Ikivanha äitiä merkitsevä perintösana *emä* on useimmista suomen murteista väistynyt muiden äitiä merkitsevien sanojen tieltä ja säilynyt lähinnä kaakkoismurteiden alueella. Jonkin verran esiintymiä on myös kaakkoishämäläisistä murteista. Evankeliumikirjassa *äiti*-sanana asemesta käytetään ruotsalaista lainaa *muori*, joka nykyisissä suomen murteissa tunnetaan tässä merkityksessä esimerkiksi Kymenlaaksosta.⁵⁶

Hyvin ahdasalaiselta näyttävä murrekana on evankeliumikirjan *alanas* (= alanansa) 'paikallaan'. Se tunnetaan nykyään vain Varsinais-Suomen murteiden eteläryhmästä, esimerkiksi Halikosta, Perttelistä ja Sauvosta,⁵⁷ jossa käytetään myös pitkävokaalisia *mee*, *tee* -tyyppisiä pronomineja. Nämä seikat eivät kuitenkaan todista mitään tekstin alkuperäisestä tekijästä tai hänen kotipaikastaan, sillä läheskään kaikki evankeliumikirjan muut murrepiirteet eivät viittaa samaan suuntaan. Esimerkiksi evankeliumikirjalle ominainen loppuheiton vähäisyys on selvästi Varsinais-Suomen murteista erottava piirre.

Evankeliumikirjan erikoisuus on omaatuntoa merkitsevä *omatuntomus*, jonka asemesta *Agricola* käyttää sanoja *omatieto* tai *omatunto*. Penttilä mainitsee *Agricolasta* erottavana piirteenä myös evankeliumikirjan *jälkimerkin*, jota *Agricolalla* vastaa *esikuva*. *Esikuva* saattaakin olla *Agricolan* itsenäisesti muodostama käännöslaina ruotsin sanasta *förebild*, mutta myös *jälkimerkki* esiintyy *Agricolalla* hänen omassa alahuomautuksessaan.⁵⁸

UEK käyttää *asu*-sanaa merkityksessä 'ase': [Juudas tuli Getsemanen puutarhaan] "lyhtyiden ja blusuiden ja **asuitten** kansa". Ainoa muu vanhan kirjasuomen lähde, jossa *asu* esiintyy samassa merkityksessä ja peräti neljä kertaa, on kuningas *Kustaa Vaasan* suomenkielinen kirje vuodelta 1555. Päiväyksen mukaan tämä kirje on laadittu Helsingissä.⁵⁹ Murteissa tämä merkitys tunnetaan eräissä hämäläismurteissa mm. Kymenlaaksossa, ja lisäksi se esiintyy kaakkoismurteissa.

Evankeliumikirjan erikoisuus on myös sientä merkitsevä *känsä*, joka tekstiin on korjattu ruotsalaisperäiseksi *svampuksi*: "Ja hyö täytit yhden **känsän** ***svampun*** etikalla". Suomen itämurteissa *känsä* merkitsee yleensä ihossa olevaa kasvainta tai kovettumaa, sen sijaan länsimurteissa se tarkoittaa puussa kasvavaa (taula)kääpää tai pahkaa.⁶⁰ Pesusienen tai maassa kasvavan sienen merkitystä ei tunneta missään

⁵⁶ Suomen murteiden äitiä merkitsevät sanat on esitelty sekä sanallisesti että kartan muodossa teoksessa ALFE 2, 227–231.

⁵⁷ SMS s.v. *alanansa*.

⁵⁸ MAT II, 128.

⁵⁹ AHF 1912, 5–8. Kirjeestä on Ture Bielken kopiokirjassa säilynyt kaksi kopiota, jotka eroavat toisistaan murrepiirteiden osalta. Kirjurit ovat käyttäneet itselleen tuttuja murteita kirjoittaessaan tekstiä mahdollisesti sanelun perusteella.

⁶⁰ SMS s.v. *känsä*.

murteessa. Ruotsin *svamp* on pesusienen merkityksessä myöhemmin lainautunut laajalti suomen murteisiin, mutta kirjallisissa lähteissä se alkaa näkyä vasta 1800-luvulla. Näin ollen evankeliumikirjan *svamppu* on poikkeuksellisen varhainen ja ilmeisen tilapäinen laina. *Agricolan* käyttämä *sieni* kuuluu ikivanhaan perintösanastoon, mutta evankeliumikirjan kääntäjä tai korjaaja on ilmeisesti ajatellut sen tarkoittavan muunlaista sientä kuin sitä, mistä asiayhteydessä oli kysymys, eikä ole kelpuuttanut sitä omaan käännökseensä.

Mirhan ja aaloen painomittana on evankeliumikirjassa *luoti* mutta *Agricolalla markka*. Sana *luoti* on lainaa ruotsista, mutta juuri tässä tekstinkohdassa se ei ole peräisin vuoden 1526 eikä myöskään vuoden 1541 ruotsalaisesta *Udesta testamentista*, sillä molemmissa on painomittana *pund* 'punta' samaan tapaan kuin *Lutherin Bibliassa* on *pfund*. Ilmeisesti molemmat suomentajat ovat itsenäisesti miettineet, mikä voisi olla suuruusluokaltaan järkevä käännös *pund*/*pfund*-sanalle ja päätyneet eri ratkaisuihin. *Punta* ja *markka* voivat tosiaan olla toistensa vastineita, ja samaa on tarkoittanut myös myöhemmin käyttöön tullut *naula*, mutta *luoti* on ollut olennaisesti pienemmän painomittan nimitys.⁶¹

Kulttuurihistoriallisesti kiinnostava sana on evankeliumikirjan *lyömä*, jolla tarkoitetaan kellonlyömää eli tornikellon lyönnin ilmoittamaa ajankohtaa. Sanaa ei esiinny muissa 1500-luvun lähteissä. Suomen ensimmäiset mekaaniset kellot tulivat Turun linnaan 1550-luvulla, ja ne olivat sisätiloissa käytettäviä seinäkelloja. Turun tuomiokirkkoon asennettiin tornikello vasta 1620-luvulla, ja tornikellot alkoivat yleistyä Suomen kaupungeissa vasta 1600-luvulla.⁶² On epätodennäköistä, että Suomen Turussa olisi suomeksi ilmaistu kellonaikaa evankeliumikirjan tavoin *kuuden lyömän aikaan* jo 1530-luvun lopulla, kun ei ollut aikaa lyöviä kellojakaan. Sen sijaan Tukholman suurkirkossa on ollut täysiä tunteja lyönneillä ilmoittava tornikello jo vuodesta 1471 lähtien.⁶³ *Agricolan* tekstissä on vastaavassa kohdassa (Joh. 19:14) *lähes kuudenel hetkel*, jossa *hetki* tarkoittaa tuntia mutta ei ilmaise tarkkaa aikaa eikä kerro mitään ajan ilmoittamisessa käytettävästä välineestä. *Agricolan* käännös vastaa tarkasti ruotsalaisia (*widh sette/siette timan*) ja saksalaisia (*vmb die sechste stunde*) esikuvia. Kontekstin perusteella on mahdotonta ajatella, että *hetki* muunkielisine vastineineen viittaisi tässä kanonisen rukoushetken aikaan ja siihen liittyvään kellonsoittoon, vaikka sanoja on keskiajalla käytetty myös tässä merkityksessä.

Uppsalan evankeliumikirjan murre-erikoisuus on adverbi *poikes* 'pois', joka esiintyy 14 kertaa asussa *poijkes* ja kaksi kertaa asussa *poikes*. *Agricolan* tuotannossa *poikes* esiintyy kerran *Käsikirjassa* ja kerran

⁶¹ Keskiaikainen *markka* tai *markki* on ollut noin 210 grammaa, myöhemmin yhtä kuin *naula* eli 425 grammaa. *Luoti* oli vain runsaat 13 grammaa. Mikään käännöksistä ei vastaa Uuden testamentin alkutekstin mittayksikköä, joka on noin 300 grammaa. Vanhoista mitoista ja niiden nimityksistä on kattava esitys Grönros ym. 2004.

⁶² Kellojen historiasta Suomessa esim. Grönros ym. 2003, 33–35.

⁶³ Nordisk familjebok 1920, 1305.

Psalttarissa, mutta kirjoitusasusta *poijkes* ei ole yhtään esiintymää *Agricolalla* eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä. Nykyisen Suomen alueella *poikes*-muotoa esiintyy eräissä pohjalaismurteissa,⁶⁴ ja lisäksi se tunnetaan Inkerin suomalaismurteissa sekä karjalan kielessä.⁶⁵

Kieliopillisista sanoista huomiota herättää postpositio *tyhiä* 'luo', johon saattaa liittyä myös omistusliite. Se on asultaan aivan poikkeuksellinen. Se esiintyy evankeliumikirjan katkelmassa 12 kertaa (ja *tychiä* kerran), mutta muussa vanhassa kirjakielessä se on tässä asussa tuntematon. *Agricolan* tavanomainen vastine on *tyge*, jota evankeliumikirjassa ei esiinny lainkaan. Myöhemmässä kirjallisuudessa yleisimpiä ovat olleet labiaalistuneet muodot *tygö* tai *tykö*, ja näitä esiintyy myös evankeliumikirjassa ja *Agricolalla*. *Tykö*-tyyppinen postpositio on yleisesti ottaen länsimurteinen, mutta sellaisia variantteja, joissa vartalokonsonanttina on *-h-*, on tavattu vain länsi- ja itämurteiden raja-alueilta, esimerkiksi Sysmästä ja Iitistä. Näissäkään ei ole vartaloovokaalina *-ä* kuten evankeliumikirjassa vaan *-e* tai *-ö*.⁶⁶

Yhdysverbien käyttö on vanhalle kirjasuomelle ominainen epäsuomalainen piirre, joka perustuu käännösten lähtökieliin. Yleensä yhdysverbit ovat kaksiosaisia (*ristiinnaulita*, *sisälkäydä*), mutta *Uppsalan evankeliumikirjassa* on ennätyksellinen neliosainen tapaus: "Pitäkö minun *ristinpälenawlitutaandamahan* teijdhän kwnin[ganna]". Myös kolmiosainen käskymuoto *ristinpälenawlituta* esiintyy. Muita evankeliumikirjan yhdysverbejä ovat *haltuunantaa*, *hautaanpanna*, *jälkiinkirjottaa*, *jälkiinnoutaa* 'seurata', *poikesheittää*, *poikestulla*, *poisiottaa*, *rikkilyödä*, *ristiinnaulita*, *ristiinnaulituttaa*, *ristinpälenaulita*, *suuntukita*, *ulgosheittää*, *ulgoskäydä*, *ylitse(n)antaa*, *ylitsekäydä*, *ylitsevoittaa*, *ylösantaa*, *ylösavata*, *ylöskäydä*, *ylösno(u)sta*, *ylösnostaa* ja *ympäri(ns)kääntää*. Kaksiosaisista yhdysverbeistä *hautaanpanna*, *jälkiinkirjottaa*, *ristiinnaulituttaa* ja *suuntukita* eivät esiinny *Agricolalla* eivätkä missään muussakaan vanhan kirjasuomen lähteessä.⁶⁷ Huomiota herättää se, että niinkin keskeinen sana kuin *ristiinnaulita* näyttää useista vaihtoehtoista päätellen olevan muodoltaan vakiintumaton. Edellä mainittujen lisäksi tekstissä esiintyy myös sanaliittomuotoinen ilmaus (uhrata) *puun päälle* *ristiinnaulitsemisen* merkityksessä.

Evankeliumikirjan otsikot ovat latinankielisiä sitaatteja, mutta yksi latinankielinen sana on upotettu myös suomenkieliseen tekstiin. Tämä on *sanctus*, jota UEK käyttää pyhän merkityksessä erisnimen yhteydessä: "niin quin kirjoitapi *sanctus* Johannes". *Agricolalla* on vastaavissa kohdissa aina *pyhä* tai sitä vastaava lyhenne *p.*, ja ainoa suomenkielisen tekstin *sanctus*-sanana esiintymä on messussa viittaamassa tämännimiseen ordinariumlauluun. Myös ruotsalaisperäinen *spiutti* 'keihäs' puuttuu *Agricolalta*, vaikka

⁶⁴ SMS ei vielä ole saatavilla *p*-alkuisiin sanoihin asti, mutta aakkosten alkupäätä koskevassa esimerkkiaineistossa on muutama esiintymä Himangan murteesta. Näitä voi hakea sanakirjan korpuksesta sähköisesti.

⁶⁵ Kuokkala 2000, 6.

⁶⁶ Tuomi 1973, 425–426.

⁶⁷ Luettelo vanhan kirjasuomen yhdysverbeistä on Tanja Vahtisen pro gradu -tutkielman (2001) liitteenä.

ruotsalaisia lainoja on muuten runsaasti. UEK:n *blusua* vastaava *plusu* esiintyy *Agricolalla* kaksi kertaa ja molemmissa tapauksissa *p*-alkuisena.

Jeesus- ja *Kristus*-nimien taivutuksen eroista on huomautettu jo edellä. Sama ero on myös *Annas*-nimen kohdalla. Sen sijaan *Cleophas* taipuu *Agricolalla* *Cleophaan*, mutta evankeliumikirja on tässäkin suomalaisella kannalla: *Cleophaksen*. Erisnimi *Golgatan* suomennoksena on *Agricolalla* *pääkalloin paikka*, mutta evankeliumikirjassa se on *pääkalloin keto*.

Päätelmiä

Uppsalan evankeliumikirjan katkelman tekijän tai kopioijan henkilöllisyyttä on vertailuaineiston puutteessa mahdotonta selvittää, mutta kielivertailujen perusteella voi täysin varmasti sanoa, että *Agricola* se ei ainakaan ole ollut. Vaikka tekstissä on havaittavissa joitakin samoja erityispiirteitä kuin *Westhin* koodeksissa, erityisesti lounaismurteille ominaista obstruenttien (*k, p, t, s*) geminaatiota, ei tässäkään tapauksessa tekijää voi pitää samana, koska myös eroja on runsaasti käsialasta lähtien.⁶⁸ Esimerkiksi *Westhin* koodeksille ominaisia diftongipäätteisiä preesensmuotoja (*antau, pitäy 'antaa, pitää'*) ei *Uppsalan* evankeliumikirjassa ole ainuttakaan.

Tekstien rakenteen ja sanaston vertailu osoittaa, että Uppsalan evankeliumikirjan teksti on *Agricolan Uuden testamentin* suomennoksista riippumaton. Evankeliumikirjan katkelman vertaaminen muihin samanaikaisiin käsikirjoituksiin ei suoranaisesti ole mahdollista, koska muissa käsikirjoituksissa on toisentyypisiä tekstejä. Tekstiin sisältyy ilmeisesti eri-ikäisiä osia, mutta kun teksteistä löytyy yhteensä parikymmentä kohtaa, joiden perusteella voi selvästi osoittaa kääntäjän käyttäneen vanhinta ruotsinkielistä *Uutta testamenttia* (NT 1526) eikä *Kustaa Vaasan Raamattua* (GVB 1541), tekstin vanhimpien osien ja näistä erityisesti alussa olevan Johanneksen evankeliumin mukaisen passiotekstin kirjoittaminen voidaan ajoittaa vuosien 1537 (paperin ikä) ja 1541 (GVB) väliseen aikaan. Nuoremmat osat voidaan ajoittaa vuosien 1541 (GVB) ja 1544 (ruotsalaisen evankeliumikirjan ilmestyminen) väliin.

Evankeliumikirjan alussa oleva Johanneksen evankeliumin mukainen kärsimyshistoria on varustettu passiolauluun viittaavilla merkinnöillä. Merkit ovat täsmälleen samat kuin Ruotsissa perinteisesti käytetyt. *Agricolan Uuden testamentin* kappaleisiin tehdyt laulumerkinnät osoittavat, että Suomessa on reformaatioaikana laulettu erityisesti Matteuksen evankeliumin mukaista kärsimyshistoriaa. *Uppsalan*

⁶⁸ Ks. myös Penttilä 1932, 17–18, 96.

evankeliumikirjassa laulettava teksti on kuitenkin Johanneksen evankeliumista, mikä on keskiaikaisen tradition mukaista ja ennakoi myöhempää ruotsalaista käytäntöä.

Uppsalan evankeliumikirjan katkelman alkuperäinen löytäjä *Otto Walde* arveli ensisijaisesti tekstin suomenkielisyyden perusteella, että katkelma olisi käytetty kirjan kansitäytteeksi Turussa. Kuten jo edellä on osoitettu, tätä ei voida todistaa eikä se käytettävissä olevan todistusaineiston perusteella ole edes todennäköisin vaihtoehto. Olipa sitomisaikaa mikä tahansa, tekstin laatimisaikaa täytyy pohtia erikseen. Moni seikka viittaa Ruotsin puolelle: tekstin tilapäisiltä näyttävät ruotsalaiset lainat, ruotsalaista kansliakieltä muistuttava ortografia, ruotsalaisen tradition mukaiset laulumerkinnot ja kulttuurihistoriallinen konteksti (*Birgitta*-sitaatti, kellonlyömä). Tekstissä on lounaismurteisia piirteitä, mutta runsaasti myös sellaisia ominaisuuksia ja aineksia, joita ei esiinny lounaismurteissa eikä *Agricolan* kielessä. Erityisen paljon löytyy ominaisuuksia, jotka on mahdollista tulkita kaakkois- tai yleisemmin itämurteisiksi (esim. *t*-loppuiset akkusatiivit, *myö*, *työ*, *hyö*, *poikes*). Lisäksi kielessä on kieliopillisia erikoisuuksia, jotka näyttävät perustuvan murre-erojen ristipaineesta kumpuavaan kielelliseen teoriointiin (*meidät*-tyyppinen akkusatiivimuoto nesessiivirakenteen subjektina, *teidä*-tyyppiset päätteettömät subjektit). Kokonaisuutena sen voi tulkita viittaavan kirjoitusympäristöön, joka on ollut eri murteiden kohtauspaikka ilman omaa vahvaa murrepohjaa. Koska mikään seikka ei kytke evankeliumikirjaa yksinomaan suomalaiseen tekstitradiitioon eikä suoranaisesti todista, että teksti olisi kirjoitettu tai sitä olisi käytetty Suomen puolella, on hyvin mahdollista, että se on laadittu Ruotsissa suomenkielisen seurakunnan tarpeisiin.

LÄHTEET

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Codex Westh. Kansalliskirjasto MS C.III.19. Helsinki.

Saatavissa myös sähköisesti:

<http://www.doria.fi/handle/10024/103426>. Katsottu 10.3.2016.

Sancta Birgitta Reuelacionum liber primus.

Corpus Reuelacionum Sancte Birgitte (CRB)

https://riksarkivet.se/Media/pdf-filer/SanctaBirgitta_Reuelacionum_LiberPrimus.pdf. Katsottu 10.3.2016.

Kullamaa käsikiri

Saatavissa sekä faksimilena että uudelleen ladottuna:

<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Vanimad/Tekstid/1524-kullamaa.htm>. Katsottu 10.3.2016.

Uppsalan evankeliumikirjan katkelma. Uppsalan yliopiston kirjasto T 387.

Painettuna tekstijulkaisuna ks. Penttilä 1942.

Uudelleen ladottuna saatavissa sähköisesti

http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/varia/upsek_rdf.xml. Katsottu 10.3.2016.

PAINETUT LÄHTEET

Agricola, Michael Olai

1543–1552 Mikael Agricolan teokset. 1, Abckiria; Rucouskiria. 2, Se wsi testamentti. 3, Käsikiria; Messu eli Herran echtolinen; Se meiden Herran Iesusen Christusen pina; Davidin psaltari; Weisut ia ennustoxet; Ne prophetat, Haggaj, Sacharia, Maleachi. Uudistettu näköispainos. WSOY Porvoo – Helsinki – Juva 1987.

Uudelleen ladottuna saatavissa sähköisesti:

http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agricola_coll_rdf.xml. Katsottu 10.3.2016.

AHF

1912 Acta Historica Fennica. Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta. Julkaissut Kustavi Grotenfelt. Helsinki.

ALFE 2

2007 Atlas Linguarum Fennicarum 2. Päätoimittaja Tuomo Tuomi. Helsinki.

Collan, Fabian

1847 Finsk språklära. Helsingfors.

Juusten, Paavali

1575 Se Pyhä Messu Somen kielen. Näköispainos vuonna 1575 julkaistusta suomenkielisestä messu- ja evankeliumikirjasta. Toimittanut ja jälkikirjoituksella varustanut Martti Parvio. Helsinki.

Luther, Martin

1545 Die gantze Heilige Schrifft Deudsch, Wittenberg 1545. Herausgegeben

von Hans Volz unter Mitarbeit von Heinz Blanke. Textredaktion Friedrich Kur. München 1972.

MAT ks. Agricola

Missale Aboense

1488 *Missale Aboense, secundum ordinem fratrum praedicatorum*. Näköispainos. Toimittanut Martti Parvio. Porvoo 1971.

Kansalliskirjaston alkuperäiskappaleet, mm. Kangasalan seurakunnan missale, saatavissa sähköisesti:

<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201102171251>. Katsottu 10.3.2016.

Nya testamentet

1526, 1541 Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526, utgivet av Natan Lindqvist. Stockholm 1941.

SMS

1985– Suomen murteiden sanakirja. Osat 1–8 *a–kurvottaa*. Helsinki. Aakkosväli *huka–lasiäijä* saatavissa sähköisenä: <http://kaino.kotus.fi/sms/>. Katsottu 10.3.2016.

VKS

1985– Vanhan kirjasuomen sanakirja. Osat 1–2 *a–kööveli*. Aakkosväli l–o saatavissa sähköisenä: <http://kaino.kotus.fi/vks/>. Katsottu 10.3.2016.

Westh, Mathias

N. 1546 [Codex Westh]. – Codex Westh : Westhin koodeksin tekstit. Toim. Kaisa Häkkinen. Turun yliopiston Vanhan Suomen arkisto 5. Turku 2012.

KIRJALLISUUS

Aalto, Mirelle

2014 Uppsalan evankeliumikirjan katkelman verbien äänne- ja muotopiirteet. Suomen kielen pro gradu -tutkielma (painamaton). Turun yliopisto.

Antell, Kurt

1956 Pernå sockens historia. I. Tiden till år 1700. Helsingfors.

Grönros, Jarmo & Arja Hyvönen & Petteri Järvi & Juhani Kostet & Seija Väärä

2003 Tiima, tiu, tynnyri. Miten ennen mitattiin. Turku.

Heininen, Simo

1975 Uusi lähde Agricola-tutkimukselle. – Virittäjä 1975.

Heininen, Simo

2007 Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki.

Häkkinen, Kaisa (toim.)

2012 Codex Westh : Westhin koodeksin tekstit. Turun yliopiston Wanhan Suomen arkisto 5. Turku.

Häkkinen, Kaisa & Tuppurainen, Erkki

2014 Kangasalan missalen suomenkielinen messu. – Sananjalka 56. Turku.

Itkonen-Kaila, Marja

2002 Täsmennystä Upsalan evankeliumikirjan käännöspohjaan. – Virittäjä 2002.

Knuutila, Jyrki

2010 Tukholman suomalaisen seurakunnan ”messukirja” ja jumalanpalveluselämän muuttuminen evankeliseksi 1500-luvulla. – Facultas ludendi. Erkki Tuppuraisen juhlakirja. Kuopio.

Kuokkala, Juha

2000 Adverbimuodon *poisa*^x esiintyminen suomen murteissa. Praktikumtyö, Helsingin yliopisto (painamaton). Saatavissa sähköisenä:
<http://www.helsinki.fi/~jkuokkal/tutki/poisa2p.pdf>. _Katsottu 10.3.2016.

Lahtinen, Anu

2007 Mikael Agricola aatelisvallan verkostoissa. – Agricolan aika. Toim. Kaisa Häkkinen ja Tanja Vaittinen. Helsinki.

Lauerma, Petri

2012 Kristityn vaellus varhaisnykysuomen merkinnässä. Jakob Johan Malmbergin suomennosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa. Helsinki.

Lehtimäki, Pekka

1972 Eräistä Uudenmaan infinitiivijärjestelmän erikoisuuksista. – *Virittäjä* 1972.

Leskinen, Heikki

1970 Imperatiivin muodostus itämerensuomalaisissa kielissä I. Suomi. Suomi 115:2. Helsinki.

Nikkilä, Osmo

1994 Loppuheitto ja vanha kirjasuomi: Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa. Väitöskirja. Opera fennistica & linguistica 8. Tampere.

Parvio, Martti

1971 Postscriptum. – Missale Aboense, secundum ordinem fratrum praedicatorum. Näköispainos. Porvoo.

Parvio, Martti

1978 Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgianhistoriallinen tutkimus. Suomi 122:3. Helsinki.

Parvio, Martti

1985 Kristuksen passio draamallisena esityksenä. – Pastor et episcopus animarum. Studia in honorem episcopi Pauli Verschuren. Missiologian ja ekumeniikan seuran julkaisuja 47. Vammala.

Penttilä, Aarni

1931 Upsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumikirjan fragmentin kielestä. Vähäisiä kirjelmiä 77. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Penttilä, Aarni

1942 Upsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumikirjan katkelma. Suomi 101. Helsinki.

Penttilä, Aarni

1970 Upsalan evankeliumikirjan katkelman käännöspohjasta. Virittäjä 1970.

Pirinen, Kauko

1962 Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. SKHST 62. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.

Pirinen, Kauko

1988 Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. – Mikael Agricolan kieli, toimittanut Esko Koivusalo. Helsinki.

Rajamäki, Suvi

2015 Uppsalan käsikirjan messu. Suomen kielen pro gradu -tutkielma (painamaton). Turun yliopisto. Saatavissa sähköisenä:
<https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/105144/rajam%C3%A4ki2015gradu.pdf?sequence=2>

Rapola, Martti

1963 Mikael Agricola ja suomenkielisen proosan alku. – Suomen kirjallisuus II. Toimittaneet Matti Kuusi ja Simo Konsala. Helsinki.

Savijärvi, Ilkka

1985 Agricolan kieltolause. – Mikael Agricolan kieli, toimittanut Esko Koivusalo. Helsinki.

Schalin, Olav D.

1946 Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I. Helsingfors.

Tarkiainen, Viljo & Tarkiainen, Kari

1985 Mikael Agricola, Suomen uskonpuhdistaja. Helsinki.

Thors, Carl-Eric

1957 Den kristna terminologien i fornsvenskan. Studier i nordisk filologi. Helsingfors.

Tuppurainen, Erkki

2004 Melchior Vulpiuksen passio Suomessa. – Reijo Pajamo & Erkki Tuppurainen: Suomen musiikin historia. Kirkkomusiikki. Helsinki.

Tuomi, Tuomo

- 1973 Suomen työ ~ tykö: työnä ~ tykönä : tyköä. – Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Erkki Itkonen. Helsinki.

Undorf, Wolfgang

- 1995 Hogenskild Bielke's Library. A Catalogue of the Famous 16th Century Swedish Private Collection. Uppsala.

Vaittinen, Tanja

- 2001 Vanhan kirjasuomen yhdysverbit. Suomen kielen pro gradu -tutkielma (painamaton). Turun yliopisto.

Vallinkoski, Jorma

- 1992 Suomen kirjansitojamestarit 1514–1868. Toimittanut Jarl Pousar. Helsinki.

Walde, Otto

- 1921 En svensk boksamlare från Vasatiden. – Uppsala universitets minnesskrift 1621–1921. Uppsala.
Saatavissa sähköisenä:
<https://archive.org/stream/uppsalauniversit00uppsuoft#page/236/mode/2up/search/Walde>
Katsottu 10.3.2016.

INTERNET-LÄHTEET

Briquet Online

http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php//BR.php. Katsottu 11.3.2016.

Codices Fennici, Handlist

- 2016 Codices Fennici. Suomen keskiajan ja 1500-luvun käsikirjoitusten tutkimus- ja digitointihanke. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
<http://www.finlit.fi/fi/tutkimus/tutkimushankkeet/codices-fennici#.VuF2MW9f0cA>. Katsottu 10.3.2016.

VKK

Vanhan kirjakielen korpus. Kotimaisten kielten keskus.
http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml. Katsottu 11.3.2016.